

૪૯૯૧

ભક્તિ અને નીતિ.

અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજમાં

નરસિંહરાવ ભોળાનાથે

આપેલું

વ્યાખ્યાન.

અમદાવાદ

આર્યોદય પ્રેસ.

સંવત ૧૯૪૮.—સને ૧૯૪૨.

ભક્તિ અને નીતિ.

આપણી પ્રાર્થનામાળામાં અનેક સ્થળે ભક્તિ અને નીતિ એ બે ગુણોનો અન્યોન્ય સંબંધ આવશ્યક છે એમ કહેલું છે.—

ભક્તિ વિના નીતિ નિષ્ફલ છે, કાદિ કરવો ન વિયોગ;
વિના નીતિ ભક્તિ કરવાથી થાય ન શુદ્ધ પ્રયોગ.

(અંક ૧૫ મો. આટપટી)

સદાચરણ એ સસ પ્રમુ તારી ભક્તિ (આરતિ અંક ૧૬ મો.)

નીતિયુક્ત ભક્તિ માનું મુખ્ય ધર્મ (અંગ ૨૬ મો.)

નીતિયુક્ત પરાભક્તિ એ જ ધર્મ (દિલી ૧૦ મો.)

સદાચરણ વિના ભક્તિ વૃથા થાય,

વિના ભક્તિ સદાચરણ ના પઢાય;

પૃથક એક એકથી નહીં કરાય,

ઉભયયોગ વિના વ્યર્થ ક્રિયા જાય. ૧

નીતિભક્તિતણો જો રહે સુયોગ,

જમું માન્ય કરે તે વિધિપ્રયોગ;

પૂર્ણ અંગ વિના ભંગ ભક્તિ થાય,

ન્યૂન સાધનાથી મુક્તિ ના પમાય. ૨

(દિલી ૧૮ મો.)

આ શિવાય બીજાં વચન પણ આ અર્થનાં પ્રાર્થનામાળામાં જરૂરે. તપ્યે એ કે આપણા બ્રાહ્મગત પ્રમાણે ભક્તિ વિના નીતિ વ્યર્થ, અસંભવનીય છે, અને નીતિ વિના ભક્તિ પણ વ્યર્થ, નિષ્ફળ, અને અસંભવનીય પણ છે; ભક્તિ અને નીતિ એ જાને તત્ત્વ એકબીજાથી છૂટું ના પડાય એમ સંકીર્ણ છે. આ મતનાં કારણાદિકનો તપાસ અમજ કરવાનો વિચાર છે.

આપણા ધર્મસિદ્ધાન્તમાં ભક્તિનું લક્ષણ સપ્રેમશ્રદ્ધાપોસનાસ્તુતિઃ પ્રાર્થના સદાચારશ્ચેતિ ભક્તિઃ એમ કહ્યું છે. 'સપ્રેમ શ્રદ્ધા ઉપાસના સ્તુતિ પ્રાર્થના અને સદાચાર એ ભક્તિ' એમ સિદ્ધાન્ત છે. આ લક્ષણના બે વિભાગ થાય છે;—(૧.) સપ્રેમશ્રદ્ધાપોસનાસ્તુતિઃ પ્રાર્થના અને (૨.) સદાચાર. એ બેનો સંબંધ વિગતવાર તપાસતાં હેલાં એટલું કહેવું બેઠવે કે સદાચાર એટલે નીતિ તે આ લક્ષણ પ્રમાણે ભક્તિનું એક અંતર્ગત અંગ છે, છતાં ઉપર કહેલાં પ્રાર્થનામાળાનાં વચનોમાં ભક્તિ અને નીતિ એમ એકએકની ખદાર રહેલાં તરવો ગણ્યાં હોય એમ બાસે છે તે વિશે ખુલાસો એમ થાય કે ભક્તિનો અર્થ એ રથળે માત્ર નીતિના પ્રતિસ્થાને મૂકાતી લૌકિક અર્થમાં જે ભક્તિ કહેવાય છે તે, અને આપણા સિદ્ધાન્તમાં લક્ષિત કરેલી પૂર્ણરૂપા-સાદગ-ભક્તિ નહિ. આપણે પણ તે જ લૌકિક અર્થમાં ભક્તિ શબ્દ વખતે વખતે નીતિ બોલે-સંબંધ તપાસતાં—વાપરવો પડશે. જાકી આપણા સિદ્ધાન્ત તપાસતાં તો તરત જણાશે કે નીતિ વિના ભક્તિ એ અને જ નહિ, શાથી કે ભક્તિના સ્વરૂપમાંનું એક અંગ નીતિ છે; અને ગાટે જ કહ્યું છે કે

પૂર્ણ અંગ વિના ભંગ ભક્તિ થાય.

ત્યારે આપણા સિદ્ધાન્તમાં કહેલી ભક્તિના ઉપર બે વિભાગ પાડ્યા હોવાનો પ્રથમ ભાગ—સપ્રેમશ્રદ્ધાપોસનાસ્તુતિપ્રાર્થના તે,—ઉપર કહેલી લૌકિક ભક્તિને રથળે છે. આપણે હેને દૂકામાં બોલવાને ગાટે ભક્તિ કહીશું. અને બીજો ભાગ—સદાચાર—નીતિ—તે તો સ્પષ્ટ છૂટો છે જ. આ ભક્તિ અને નીતિનો સંબંધ હવે તપાસીયે. પ્રથમ પ્રેમ લખ્યે. એ પ્રેમનો વિષય ઈશ્વર જ ગણવાનો છે. ઈશ્વર ઉપર પ્રેમ રાખીને સદાચાર (નીતિ) પળાય તે ખરેખરે અર્થયુક્ત સદાચાર ગણાય. મનુષ્ય ખરી રીતે બેતાં આચરણને સંબંધે સ્વતન્ત્ર છે. સત્ અને અસત્, પુણ્યચરણ અને પાપચરણ, એ યુગ્મનાં બલની વચ્ચે ઈશ્વરે મનુષ્યને મૂક્યો છે, અને હેને જ્ઞાન, વિવેક, વગેરે આપીને, એ બે બલમાંથી ક્રિયા બંધ તરફ ખેંચાવું તે પસંદ કરવા ગાટે હચ્છાવું સ્વાતન્ત્ર્ય આપ્યું છે. ગાટે મનુષ્ય સદાચરણ કરે તે

ને ઈશ્વર ઉપર પ્રેમ શિવાય બીજા કાંઈ આવથી કરે તો સ્વતન્ત્ર ઇચ્છાથી
 કર્યું ના ફેરવાય. આચરણને પ્રેરક બલ મુખ્ય બે છે, પ્રીતિ અને ભીતિ.
 એટલે પ્રેમ શિવાય બીજા બાવ ભય સંગાથે. તે ભયથી પ્રેરિત થઈને
 કરેલો સદાચાર તે સ્વેચ્છાના સ્વાતન્ત્ર્યથી કર્યો ના ગણાય કેમકે ભય-
 થી કરેલી કૃતિ તે અન્યની ઇચ્છાને તાબે થઈને પોતાની અનિચ્છાથી
 કરેલી કૃતિ છે. અલગત, ભયથી થયેલી કૃતિમાં પણ પૂર્વવર્તિની ઇચ્છા
 છે જ; પરંતુ એ અન્યની ઇચ્છામાં એકરૂપ કરેલી નહિ, પણ દબાવી
 દીધેલી ઇચ્છા છે. પ્રેમથી તેમ જ ભયથી થનાર કૃતિમાં અન્યેચ્છા અને
 સ્વેચ્છાનું મિશ્રણ તો છે; પરંતુ પ્રેમજનિત કૃતિમાં એ મિશ્રણ એક-
 રૂપતાનું થાય છે, અને ઇચ્છાબલ એક ગાંઠે જતાં હોવાનું પરિણામ થાય છે.
 અને ભયજનિત કૃતિમાં મિશ્રણ મ્હોટી ઇચ્છાથી ન્હાની ઇચ્છાનું દબાવણ
 થઈને થાય છે, નિરુદ્ધ ગાંઠે જતી ઇચ્છાઓનાં બળમાં મ્હોટા બળ તરફ
 ન્હાના બળનું ખસડાવું થઈને થાય છે. આ રીતે જોતાં જણાશે કે ઈશ્વર
 આપણને અસહાયાર કર્યાથી સજ્જ કરશે એમ ભય રાખ્યાથી થનારો સ-
 હાયાર તે ખરો સદાચાર ફેરવાત જ નહિ, કેમકે એ સ્વતન્ત્ર ઇચ્છાથી
 થયેલું આચરણ છે જ નહિ. ત્હારે પ્રેમ વિના સદાચાર સંગાથે જ નહિ;
 પ્રેમનું મૂર્તરૂપ, કૃતિમાં પરિણામ પામેલું રૂપ, સદાચાર છે. માત્ર પ્રી-
 તિ રાખીને બેસી રહેવું એ ખરું પ્રીતિનું સક્ષણ નથી; પરંતુ એ પ્રીતિ ઉ-
 ભરાઈને પ્રીતિપાત્રને પ્રિય કાર્ય કરાવે ત્હારે જ પ્રીતિ સક્ષણ છે, અને ત્હારે
 જ પ્રેમને સંતોષ થાય છે. પ્રીતિનો ઉભરો મૂર્તરૂપ ધારણ કરે છે તે પ્રીતિ-
 પાત્રને પ્રિય કાર્યમાં; અને આપણા પ્રીતિપાત્ર ઈશ્વરને પ્રિય કાર્ય તે સદા-
 ચાર છે એ તો ઉઘાડી જ વાત છે. આમ પ્રેમનું મૂર્તરૂપ સદાચાર છે.
 એટલું જ નહિ, પરંતુ પ્રેમનું અવશ્યભાવિ પરિણામ સદાચાર છે. અર્થાત્
 પ્રેમ તે સદાચાર વિના અપૂર્ણ છે. સદાચારહીન પ્રેમ તે ભાવ-
 પર્યવસાયી, માત્ર પ્રેમનો ભાવ હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય તેટલો જ અટકનારો—પ્રેમ
 છે, અને તેથી તે ખરો અથવા પૂર્ણ પ્રેમ ના ગણાય. સદાચારમુક્ત
 પ્રેમ તે કૃતિપર્યવસાયી—કૃતિ, આચરણ, કરવામાં પર્યવસાન પામનારો
 —પ્રેમ છે, અને તે જ ખરો અથવા પૂર્ણ પ્રેમ છે. આ રીતે જોતાં ત્હારે

સદાચાર વિના પ્રેમ પણ સંભવતો નથી. હમણાં જ કહી ગયા તેમ, પ્રેમ વિના સદાચાર સંભવતો નથી, અને આગ આહિં કહ્યું તેમ સદાચાર વિના પ્રેમ સંભવતો નથી. આગ પ્રેમ અને સદાચારનો અન્યોન્યાવશ્ય-આહી સંગન્ધ છે. આ પ્રેમ તે લૌકિક ભાક્તિનું મુખ્ય અંગ છે; કેમકે શ્રદ્ધોપાસનાસ્તુતિપ્રાર્થના એ અંગ પ્રેમને માટે પૂર્વસ્થિત અને સદાય-ભૂત રહેવાં જોઈએ એમ છે તથાપિ સર્વતું એક જ બહેણુ—પ્રેમ-માં જ થવાનું, એ સર્વ પ્રેમરૂપ સિન્ધુમાં અંતે બેનારી નદીઓ છે. એટલે ભક્તિનો અર્થ—લૌકિક ભક્તિનો અર્થ—પ્રેમ એમ જ કરિયે તો ચાશે. **ભક્તિ:સાનુરક્તિરીશ્વરે,**—ભક્તિ તે ઈશ્વરમાં અનુરક્તિ, પ્રીતિ, પ્રેમ—એમ પણ કોઈસ્થળે અર્થ કરાયો છે. એટલે ભક્તિ અને પ્રેમ એ આ ચર્ચા માટે પર્યાયરૂપ ગણતાં ઉપર પ્રેમ વિશે કહેલી સર્વ વાત ભક્તિને લાગૂ પડશે જ;—એટલે ભક્તિ વિના સદાચાર નથી સંભવતો, અને ~~સદા~~-ચાર વિના ભક્તિ નથી સંભવતી,—એમ ભક્તિ અને સદાચારનો અન્યોન્યાવશ્યઆહી સંગન્ધ સ્પષ્ટ થશે.

ભક્તિ અથવા પ્રેમનું અવશ્યંભાવિ પરિણામ સદાચાર છે, પ્રેમનું મૂર્તરૂપ સદાચાર છે, નહિં તો તે પ્રેમ જ નહિં—હેનું એક ઉત્તમ ઉદા-હરણુ મહાકવિ શેક્સપિયરના કિંગ લિયરના નાટકમાંની નામિકા કોર્ડિલિયા-ના હૃદયસ્વરૂપમાં અને આત્મરણુમાં જણાય છે. લિયરરાજાએ પોતાના રાજ્યના ત્રણ વિભાગ કરી, પોતાની ત્રણ પુત્રીઓને આપવાને માટે ત્રણેને રાજસભામાં બોલાવીને પૂછ્યું કે “ત્હમે મહારા ઉપર કેટલો પ્રેમ રાખો છો?” ગૌનરિશ અને રૈગન એ બે છોકરિયોએ રાજ્યના હાથે કરીને આત્મકિત-ભરેલાં જુડાં જુડાં પ્રેમગમ્ભીરો રાજ્યને હેત્યો. આ બોટી ખુશામતના અ-સત્યથી કંટાળીને, તેમ જ પોતાના ‘ફેરવા કરતાં કરી ગતાવવા’ના ઉત્તમ ગુણને લીધે અને મ્હોટી સભામાં બોલાવાની સ્વાભાવિક લજ્જાને લીધે, સર્વથી ન્હાની પુત્રી કોર્ડિલિયા આ પ્રમાણેનો ખુશામતભરેલો ઉત્તર નથી. આપતી અને એટલું જ કહે છે કે “મ્હારે કાંઈ નથી કહેવું.” આથી રાજા અત્યંત ક્રોધાન્ધ થઈને કોર્ડિલિયાને આપતા માટે કહેલો રાજ્યનો ભાગ લઈ લઈને મ્હોટી બહેનો વચ્ચે બેંચી આપે છે, અને રાજ્યહીન પણ ગુણપૂર્ણ કોર્ડિલિયાને પ્રેમ-

થી વરેલો ક્રીડાનો રાજા લગ્નમાં સ્વીકારી પોતાની સાથે લઈ જાય છે. પોતાનો ખરો પ્રેમ પણ પિતાની આગળ કોર્ડિલિયાએ થોડાક શબ્દોમાં પણ ના કહ્યો તે કાંઈક પિતાના પોતામાં ઊતરેલા હઠીલા સ્વભાવને લીધે, પણ વિશેષે કરીને પોતાની મહેતી બહેનોની અસત્યમય ખુશામત ઉપર તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થવાને લીધે જ. જે વખતે એ બહેનો ખુશામતનાં છેતરામણીબરેલાં વચનો બોલતી હતી તે વખતે કોર્ડિલિયા સ્વગત કહે છે— “What shall Cordelia do? Love and be silent.”—કોર્ડિલિયાએ શું કરવું?—ફક્ત પ્રેમભાવ અને મૌન રાખવાં.” આ વાક્યમાં જ આપણા વિષયસાથે સંગન્ધ આવે છે. આ મૌનધારણ કરનારો પ્રેમ તે બાવપર્યવસાયી પ્રેમ નહિ, માત્ર પ્રેમ રાખવાની રિયતિમાં જ આટકનારો પ્રેમ નહિ, પરંતુ એ કૃતિપર્યવસાયી પ્રેમ હતો, પ્રેમને મૂર્તકૃતિમાં—સદાચરણમાં—આવિર્ભૂત કરે તરફારે જ સંતોષ પામે હતો પ્રેમ હતો. ‘પ્રેમ અને મૌન રાખવાં’ એ વચનનો પ્રથમ બાજીબાસે તો અર્થ ‘પ્રેમ રાખીને બેસી રહેવું’ એમ કાંઈક બાવપર્યવસાયી પ્રેમ જેવો થાય છે. પરંતુ એમ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ નથી. અહિં માનતે કૃતિથી વિરોધી નથી, પરંતુ વૃથા ખુશામતનાં વચનોના અકળકારથી વિરોધી છે. ‘મદારી બહેનો જેવા બહુ ખુશામતના બોલ મંદને નહિ આવડે; એમ ખુશામત કરવા કરતાં તો ચૂપ બેસી રહીને ખરો પ્રેમ (મૈયાત કહેનારો નહિ પણ કરીબતાવનારો કૃતિપર્યવસાયી પ્રેમ) રાખવો સારો’.—આમ કોર્ડિલિયાના આ અર્થગર્ભ વચનનો આશય છે. અને એ અર્થને કોર્ડિલિયાના પછીના પિતૃભક્તિના સદાચરણથી પ્રુષ્ટિ મળે છે. જે વખતે રાજ્યભાગ મળ્યા પછી ગોર્નરલ અને રેગન પોતાનો અકૃતજ દુષ્ટ ભાવ પ્રકાશીને ધીમે ધીમે રાજાનાં સર્વ રાજ્યચિન્હ લઈ લઈને, આપણા વરસાવીને, આંતે પોતાના ઘરમાંથી લિયરને કાઢી મૂકે છે, અને ગાજવીજ વરસાદ અને પવનના તોફાનમાં લિયર ગિયારો રજાળે છે અને ગાંડો થઈ જાય છે, તે વખતે પોતાના પિતાની રિયતિની ખબર મળતાં જ કોર્ડિલિયા ક્રીડાથી એકદમ આવે છે અને પિતાનું માંડપણ કાંઈક ઓછું કરે છે, દુઃખમાં ખરી બાગિયણ અને ગદદગાર થઈને બહેનોએ કરેલા હૃદય ઉપરના ધાને પ્રેમામૃતથી કાંઈક રજવે છે, પોતાના સૈન્યની સહાયતાથી પિતાનું રાજ્ય પાછું અપાવવાને દૃઢ પ્રયત્ન કરે છે. આમ કોર્ડિલિયાનો પ્રેમ, હૃની ભક્તિ (પિતૃભક્તિ), તે પ્રેમનું અનશ્વ-

જાવિ પરિણામ, મૂર્તરૂપ, સદાચાર છે એ તરતનું ઉત્તમ ઉદાહરણ આપે છે.

મક્તિના મુખ્ય અંગ—અર્ધ અંગ—પ્રેમ વિશે આટલી ચર્ચા બસ છે. બાકીનાં અપ્રધાન પણ આવશ્યક અંગ ઉપર આપણે ઝડપથી નજર ફેરવી જઈશું. કમપ્રાપ્ત શ્રદ્ધા લાધ્યે. ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ અને સ્વરૂપ, પરકાળ, ઇત્યાદિક મૂળતત્ત્વોનું જ્ઞાન આપણા આત્માને સહજ ઉપલબ્ધિથી જ, અંતઃકરણપ્રવૃત્તિથી જ (Intuitionથી જ), થાય છે. પરંતુ તે જ્ઞાનનો પાયો સ્થિર રહેવાનો તે એ વિષયો ઉપરની શ્રદ્ધાના ખડકમાં એ પાયો નાંખાય ત્યારે જ નહિં તો સંશય, વૃથાતર્ક, ઇત્યાદિક વિકારથી થતા આધ્યાત્મિક ભૂકંપમાં એ પાયો પણ ઉખડી જઈ ઉપર ચળ્યાયહું મક્તિનું દિવ્ય મંદિર પડી ભાંગવાનું. અને એ તત્ત્વોનું જ્ઞાન થઈ તેથી ઉત્પન્ન થતો પ્રેમ તે પણ આ કારણોથી જ એ પાયા ઉપર રહેવો જોઈયે. આમ પ્રેમ તે શ્રદ્ધાના પર્યન ઉપર બંધાય છે, અને પ્રેમનો અને સદાચારનો સંબંધ ઉપર આપણે જોયો જ છે. આ રીતે શ્રદ્ધાનો સદાચાર સાથે સંબંધ છે. આ પ્રેમદ્વારા સદાચારસાથેનો શ્રદ્ધાનો સંબંધ તે જ ખગે અને ઊંચા પ્રકારનો છે. બાકી સદાચારથી પરકાળનાં સુદૃઢ મળશે અને પરકાલાદિકનું જ્ઞાન શ્રદ્ધાથી જ સ્થિર રહેશે—એ રીતે શ્રદ્ધાનો સદાચાર જોડે જણાતો સંબંધ ગોળુ અને કાંઈક ભૂદય બારી-લો છે, કમકે સદાચાર તે પ્રેમના ઊભરાનું સ્વાભાવિક પારણામ આણે ગણ્યું છે, અને પરકાળમાં સુદૃઢ મળવાનો અંશ કાંઈક સ્વાયં—હલકો નહિં અને નિર્મળ તો પણ સ્વાયં—જ ગતાવે છે. બાકી એ પ્રકારનો સંબંધ પણ તદ્દન નથી એમ નથી.

હવે ઉપાસના લાધ્યે. ઉપાસના એટલે ઈશ્વરની સમીપ (ઉપ) બેસવું (આસ=બેસવું); અર્થાત્ પરમાત્મા અને જીવાત્માનો ધ્યાનથી પ્રાપ્ત થયેલો યોગ તે ઉપાસના. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી ઈશ્વરનું દર્શન કરી ધ્યાનબળે ઈશ્વરને એ દૃષ્ટિ આગળ સ્થિર કરી રાખવાનું કામ ઉપાસના કહે છે. એટલે સત્ય, દયા, ન્યાય, પ્રેમ, ઇત્યાદિક જે પરમેશ્વરના દિવ્ય સ્વરૂપનાં અંગ તહેનો પરિચય ઉપાસના (દિવ્ય દર્શન અને ધ્યાનયોગ) થી થવાનો. એ દિવ્યતત્ત્વોનું પ્રાથમિક જ્ઞાન તો ઉપર કહી ગયા તેમ Intuition થી—સહજ ઉપલબ્ધિથી—જ થવાનું. પરંતુ એકલ્લર જ્ઞાન થયા પછી તે વસ્તુને

નજર આગળ રિથર રાખવી, તે વસ્તુનો પરિચય થવો, તે તો ઉપાસનાથી જ
 જાનવાનું. હવે ઈશ્વરના સ્વરૂપના દિવ્ય અંશ,—સત્ય, દયા, ન્યાય, પ્રેમ, છત્યાદિ
 તે—મનુષ્યને ગાટે મહાન્ ઉચ્ચઆદર્શ (અનુકરણ ગાટે નમૂનો) છે; અને એ
 આદર્શના દિવ્ય અંશનો કાંઈ પણ અંશ આપણા હૃદયમાં ઉતારી લેને કૃતિનું
 મૂર્તરૂપ આપીશું તો જ એ આદર્શ અનુભવાશે, આદર્શ અગલમાં આવશે.
 અર્થાત્ ઈશ્વરની દિવ્ય આદર્શમૂર્તિમાં પ્રકાશિત થયેલા ગુણોનું આપણા હૃદયમાં
 નિષિંચન કરી લેને કૃતિમાં પરિણામ પગાડવા તે જ સદાચાર છે. એટલે
 સદાચાર ગાટે મોટું સાધન ઉપાસના છે એ સ્પષ્ટ જણાશે. ઉપા-
 સનાથી ઈશ્વરના દિવ્યગુણોનો, દર્શન થઈ, પરિચય થવાનો; અને એ
 ગુણોનો માનવકૃતિમાં અદ્વયોપાસે પણ આનિર્ભાવ તે સદાચાર;—આ રીતે
 ઉપાસના તે સદાચારનું મુખ્ય સાધન થાય છે. આ સંગ્રન્ધ—ઉપાસના
 અને સદાચારનો સંગ્રન્ધ—સાક્ષાત્ અને પ્રધાન છે. અને ઉપાસના—
 થી પ્રેમનો પણ વિકાસ થાય છે, ઉપાસના તે પ્રેમના પોષણ અને વિકાસ-
 ને અર્થ એક જાતનો આધ્યાત્મિક વ્યાયામ (કસરત) છે, અને પ્રેમનું
 મૂર્તરૂપ સદાચાર છે; એ રીતે ઉપાસના અને સદાચારનો પ્રેમદ્વારા પણ
 સંગ્રન્ધ છે, પણ તે પરોક્ષ અને ગૌણ સંગ્રન્ધ છે.

હવે સ્તુતિ લઈએ. સ્તુતિ એટલે ઈશ્વરના ગુણોનું પ્રશંસાગાન. સ્તુતિ
 તે ઉપાસનાનું એક સ્વાભાવિક પરિણામ છે. અદ્વયગુણ જીવાત્મા અને પૂર્ણ-
 ગુણ પરમાત્માનો ધ્યાનદ્વારા ઉપાસનામાં સંયોગ થતાં, આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી
 અદ્વયગુણ જીવાત્માને પૂર્ણગુણ પરમાત્માનું દર્શન થતાં,—સદજ ઊર્મિનાં
 ઉછાળાની પેઠે જ પોતાની નજરે પડતા મહાન્ દિવ્ય ગુણોથી કુતૂહલ,
 આશ્ચર્ય, આનંદ, વગેરે અવર્ણનીય ભાવ મનુષ્યાહૃદયમાં ઉભરાઈ આવતાં એ
 ઈશ્વરના દિવ્ય ગુણોના સ્તુતિગાનમાં એ ભાવનો પ્રવાહ મૂર્તરૂપધારણ કરી-
 ને બેઠે; સ્તુતિ એકદમ સદજ ઉછાળાથી શમ્ભરે નીકળી આવે છે. આ
 પ્રથમ એક પ્રકારની આધ્યાત્મિક કસરત જાણે છે, અને મનુષ્યને સદા-
 ચાર ગાટે સદજ કરનારું સાધન થાય છે. સદાચાર તે પરમાત્મામાં
 આનિર્ભાવ પામેલી દિવ્ય ભાવનના પામવાની કૃતિ એમ પણ કહી સકાય.
 અને તેથી જ કરીને એ ભાવનાને પામવાના પ્રયત્નમાં—આ ભાવનાની
 સમીપ જવાની કૃતિમાં—સદજ સ્ફુરી આવતી સ્તુતિ તે સદાચાર સાથે

સ્વાભાવિક સંજન્ય રાખેછે. આ સંજન્ય સાદાત્ છે. અને સ્તુતિ તે ઉપા-
સનાનું પરિણામ છે તે રીતે ઉપાસનાદ્વારા, અને પ્રેમ તે સ્તુતિનું
બીજ છે તેથી તથા ઉપાસના પણ પ્રેમ જોડે જોડાયેલી છે તેથી (પ્રેમ
તે સદાચારના આત્મા છે માટે) પ્રેમદ્વારા સ્તુતિનો સદાચાર સાથેનો
સંજન્ય (સંગદ્સંજન્ય) પરાક્ષ છે.

હવે પ્રાર્થના લઈએ. પ્રાર્થના એટલે માગવું; પરંતુ ઈશ્વરની પ્રાર્થ-
ના તે કાંઈ ઐદિક ધન, સંપત્તિ, સુખની અથવા કોઈપણ પ્રકારની ઈશ્વર-
ના નિયમેનો ભંગ કરવાની માગણી નથી; એ માત્ર સન્નતિ (ધિયોયો
નઃ પ્રવોદયાત્ એમ સન્નતિપ્રેરણા) ની જ માગણી છે; સદાચરણે ચાલ-
વાની સન્નતિ, સદાચરણે ચાલવાનું જાલ, માગવામાંજ પ્રાર્થનાનું ઉચ્ચમાં
ઉંચું સ્વરૂપ સમાયું છે. સદાચરણજાલ વિશેના એક વ્યાખ્યાનમાં તથા
પ્રાર્થનાની જરૂર વિશેના વ્યાખ્યાનમાં આપણા એક આદ્યદ્રાવ્યનું એ
આ જાગત સંપૂર્ણ અને સળગ રીતે ચર્ચા કરી સમજાવી છે; અને આજ
પણ એ વિશે આગળ ઉપર થોડુંક વધારે જોલવાનું છે. અહિં માત્ર.
એટલું જ કહીશું તો જાસ છે કે સદાચારનું જાળ મળવા માટે પ્રાર્થના
આવશ્યક, અનિવાર્ય, છે એ વાત ખરી ગણી એટલે પ્રાર્થના અને સદા-
ચારનો પણ આવશ્યક સંજન્ય સ્પષ્ટ સમજાવાનો જ. શ્રદ્ધાથી દૃઢ થીતે
અને સત્ય રીતે સ્વીકારેલા પરમેશ્વરની સમીપ જઈને ધ્યાનયોગે ઉપાસ-
ના કરતાં કરતાં એ પરમેશ્વરના અદ્ભુત બળ અને સુન્દરે ગુણોથી ચક્રિત
થઈ જઈને સ્તુતિગાન ઉત્પન્ન થતાં, એ સ્તુતિદ્વારા જ આપણી અધમતા,
નિર્મલતા વગેરેનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ ઉન્નતતા, સળગતા, —સદાચરણાર્ય સળગ-
તા માગવાની વૃત્તિ સહજ ઉત્પન્ન થાય છે; એ જ માગણી તે પ્રાર્થના;
અને આ રીતે થતી પ્રાર્થના તે પ્રાર્થ્ય ઈશ્વર ઉપર બાય કે હેવા કોઈ
કર્કશભાવથી નહિ પણ પ્રેમભાવથી જ ઉત્પન્ન થવાની; પ્રેમપાત્ર પરમપુરુષ,
પરમાત્મા કોનેથી જ એ દિવ્યજાલ જેવાં અમૂલ્ય પદાર્થમળી સકલાના; માટે પ્રેમ,
શ્રદ્ધા, ઉપાસના, અને સ્તુતિમાંથી પ્રાર્થના ઉદ્ભવ પામે છે એમ જણાશે.

એ પ્રાર્થનાનો પ્રસંગ-સદાચરણુળ વગેરે ઉત્તમ પદાર્થ ગાગવાનો પ્રસંગ-આપણી સન્મુખ આ જીવનાં દુઃખ, પાપ, પ્રલોભન, ઇત્યાદિક ગભિન વિકાર કરનારાં જળ આવીને ઊભાં રહે છે ત્હારે આવે છે; અને હેવો પ્રસંગ આ વિષમ જીવનમાં ક્ષણે ક્ષણે ગળવાનો, આપણી સ્વાભાવિક નિર્બળતાને લીધે, એ પ્રસંગ ક્હારેના આવે તે ના કહેવા થાય. એટલે પ્રેમ, શ્રદ્ધા, ઉપાસના, સ્તુતિ, એ ચાર દિવ્ય પદાર્થોની સાથે આ જીવનનાં પાપ, ભય, પ્રલોભન વગેરે અસાધુ જળોનું સંઘટન થાય ત્હારે પ્રાર્થનાનો ઉદ્ભવ થવાનો; દિવ્યપદાર્થ અને અસાધુ અદિવ્ય પદાર્થ, એ બે વિરુદ્ધ પવનદળનો પરસ્પર આઘાત થતાં પ્રાર્થનાની અમૃતવૃષ્ટિ થવાની; એ અમૃતવૃષ્ટિ ભક્તહૃદયને દિવ્ય પ્રેમથી આર્દ્ર કરીને, બીજીવીને, અંતે, દિવ્યજગતું વૃક્ષ ઉત્પન્ન કરીને, સદાચારરૂપી ઉત્તમ દિવ્યદ્રવ્ય આપણને આપશે. આમ પ્રાર્થના અને સદાચારનો નિકટ સંજન્ય છે. આ સંજન્ય સાક્ષાત્ છે. ખીજો સંજન્ય પ્રેમદ્વારા થાય છે તે પરોક્ષ છે. તે આ રીતે પ્રાર્થના આપણે કરિયે તે આપણા કરતાં મ્હોટાની, પરંતુ તે મ્હોટાની તરફ ભય અથવા હેવા કોઈ અજ્ઞાન ભાવથી કરિયે તો તે પ્રાર્થના રસહીન થવાની અને એ ખરી પ્રાર્થના જ ના ગણાય. પ્રલોભન ધેરે તે વખતે આપણે જળ જેની કને ગાગિયે તે પુરૂષ ઉપર પ્રેમ ભાવ વિના ખીજો ભાવ સંભાવે જ નહિ—ખીજો મૂલગતભાવ સંભાવે જ નહિ; એ ભાવથી જ પ્રાર્થનાની આર્દ્રતા થાય, અને ત્હારે જ પ્રાર્થના ખરી થાય. એટલે આમ પ્રાર્થનાનો પ્રેમ સાથે સંજન્ય છે અને પ્રેમનો સદાચાર સાથે સંજન્ય જોયો જ છે; એટલે આમ પરોક્ષ રીતે પણ પ્રાર્થનાનો સદાચાર સાથે સંજન્ય છે; પરંતુ એ અત્યંત અપ્રધાન સંજન્ય છે.

આમ પ્રેમ, શ્રદ્ધા, ઉપાસના, સ્તુતિ, પ્રાર્થનાનો સદાચાર સાથે નિકટ સંજન્ય છે. અને પ્રેમ તે શ્રદ્ધા, ઉપાસના, સ્તુતિ; પ્રાર્થના

એ સવને એકત્ર ગાંઠનાર દિવ્ય સુવર્ણ સૂત્ર છે, સર્વને પ્રાણભૂત તત્ત્વ છે. એટલે લૌકિક **ભક્તિ**, અર્થાત્ **સમેશ્વરોપાસના સ્તુતિપ્રાર્થના** એટલાને માટે **પ્રેમ** એટલાજ શબ્દનો ઉપયોગ કાઢવાર કરીશું તો અડચણ નથી. **પ્રેમ** અને **ભક્તિ** પર્યાયરૂપે ગણીજ ગયા છીએ. **સદાચારના** પ્રતિ-પક્ષમાં મૂકવાની **ભક્તિ** આ છે; બાકી આપણા સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે તો **સદાચાર** પણ **ભક્તિ**ની અંદર જ આવે છે—તે કહી ગયા છીએ તે આપણે જુઠી જવું નહિં.

આમ **ભક્તિ** અને **નીતિ**નો સંગન્ધ, **ભક્તિ**નાં અંગનાં સ્વરૂપ તપાસીને, જોયો. હવે, **નીતિ**નું મૂળ તપાસીને, બીજા દૃષ્ટિબિન્દુથી એ સંગન્ધ જોઈએ. **નીતિ** એટલે શું ? **સદાચાર** કહેને કહેવો ? કિયું કૃત્ય સત્-સાઈ, અને કિયું અસત્—નહારું ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર જૂદા જૂદા તત્ત્વવેત્તાઓએ જૂદી જૂદી રીતે આપ્યો છે; કિયું કૃત્ય સાઈ અને કિયું નહારું એ પરીક્ષા કરવા માટે જૂદાં જૂદાં ધોરણ આપ્યાં છે. પરંતુ તે સર્વ ધોરણમાં બે મુખ્ય છે—**Utility**(હિતકરતા) અને **Intuition**(સદજ ઉપલક્ષિય). પ્રથમ ધોરણ પ્રમાણે જે કૃત્ય હિતકર તે સાઈ. પરંતુ હિતકર કહેનો કૃત્ય કુરનારને એમ હોય તો સ્વાર્થ અને સદાચાર એક થશે. જનમંડળને હિતકર એમ ગણિયે તો હિતવાદના ધોરણની ખંદાર વાત જશે. ત્યારે જે કૃત્ય જનમંડળના હિતને બાધ ન કરતાં પોતાનું હિત કરે તે, સાઈ કૃત્ય એમ કાંઈક સત્કૃત્યનું સ્વરૂપ આ ધોરણ પ્રમાણે બંધાય. “ધણામાં ધણા લોકનું ધણામાં ધણું સુખ” એ તત્ત્વની સાથે સ્વસુખનો વિરોધ ના આવે હેવી રીતે સ્વસુખ સાધનાર કૃતિ તે સત્કૃતિ એમ અર્થ થાય. આ ધોરણના ચુષ્કદોષ તપાસવાની આદિં જરૂર બહુ નથી, તેમ સમય પણ નથી. પરંતુ બારીક તપાસ કરતાં જણાશે કે આ હિતવાદ—જનહિતવાદ—તે માત્ર કૃત્યના સદસત્પણની પરીક્ષા કરવાને કસોટી બતાવેછે, સદાચારનો ઉદ્દેશ કંઈકાંથી થાય છે તે બતાવવાનો એ મતનો ઉદ્દેશ નથી અથવા પ્રયત્ન થયો નથી. ધણામાં ધણાનું ધણામાં ધણું સુખ થશે એમ મનમાં આવવાથી મનુષ્ય સદાચાર કરેછે એમ નથી. ઉઘાહરણ તરીકે સત્ય લ્યો. હું અથવા ત્હમે સત્ય બોલીશું તે એમ પ્રથમ બોધ થઈને નહિં કે એ સર્વજનમંડળનું આ

ત્યંતિક દિત—યશો જનમંડળનું અત્યંતિકદિત એ જ્ઞાનથી સદાચરણની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. ઉત્તરું એગ તો મનમાં કદી યશો ખરું કે “હું એકલો અસત્ય બોલીશ અથવા પાપ કરીશ ત્હેમાં સર્વ જગતને શું નુકસાન થશે ? પર-
ન્તુ—“હું જેમ આગ ધારુંછું તેમ બધાએ ધારે અને દરેક જણ એજ સુખ રીતિથી અથવા એકલાના કરવાથી બધાને શી હાનિ એ વૃત્તિથી અસદાચાર કરે તો સર્વ જગતના દિત ઉપર કહેવી અસર થાય ?—આ વિચાર કરે તો અસદાચાર તે અસત્ છે એગ જણાય. આ ખરું છે, પરંતુ આ વિચારથી માત્ર સદસત્પરીક્ષા થાયછે, આચરણની પ્રવૃત્તિ થતી નથી. આચરણની આલક શક્તિ—મનુષ્યને કૃતિ તરફ અલાવનારી શક્તિ—હેમાં નથી મળતી. તેમજ સ્વદિતવાદ (Egoism) થી પણ આ આલક શક્તિનો ખુલાસો નથી મળતો. “ હું આ કામ કરીશ તો મ્હને સુખ થશે ” એગ વિચાર કરીને મનુષ્ય હમેશાં પ્રવૃત્ત નથી થતો. અનેક વંખા માત્ર કર્તવ્ય બુદ્ધિથી સદાચાર કરનારા વિરલજન પણ હોયછે ત્હેમની કૃતિ માટે આલક શક્તિ સ્વદિત વાદમાં નહિ જડે, કર્તવ્ય બુદ્ધિ જ કૃતિ થાય એ અસંકય છે, હેમાં સ્વસુખ છેજ, —એગ ના ધારવું. કેમકે કર્તવ્ય કર્યાથી થતો—પરિણામ રૂપે થતો—આનંદ તે કાંઈ ઉદ્દેશ એગ ના ગણાય. એ અનનંદને ઉદ્દેશ ગણ્યો તો આનંદ મળવાનો પણ નહિ. સુખનું સ્વરૂપ જ હેતું છે કે સુખને લક્ષ્ય ગણીને મેળવવા જાય તે મનુષ્યના હાથમાં સુખ આવતું જ નથી.

ત્હારે સદાચરણને સંજન્યે ખીજો મત (Intuition)—સહજ ઉપસાધિ—તે તપાશિયે. સત્ય, પ્રેમ, ન્યાય, ઇત્યાદિ દિવ્ય તત્ત્વોનું જ્ઞાન કાંઈ અનુમાનથી નથી થતું, કેમકે એ તત્ત્વો માટે તો અનુમાનમાં જોઈયે તે અંગ (હેતુ, વ્યાપ્તિ વગેરે) નથી જડવાનો; પ્રત્યક્ષથી નથી થતું એ તો સ્પષ્ટ જ વાત છે, કેમકે કોઈ પણ કાર્યિક જ્ઞાનેન્દ્રિય જોડે એ તત્ત્વોનો સાક્ષાત્, જ્ઞાન વિષય તરીકે, સંજન્ય જ નથી; તેમજ કોઈ પણ ખીજા વિશિષ્ટ જ્ઞાન પ્રદારથી એ તત્ત્વોનું અહણ નથી થતું; પરંતુ માત્ર એક પ્રકારના દિવ્ય આધ્યાત્મિક પ્રત્યક્ષથી, મનના એક જાતના પ્રાયગિક વ્યાપારથી, એ દિવ્યતત્ત્વોનું જ્ઞાન આપણને થાયછે. આ વ્યાપાર તે જ સહજ ઉપસાધિ (Intuition) અને સદાચરણ તે એ દિવ્ય તત્ત્વોમાંથી જ નીકળેછે, એ દિવ્યતત્ત્વોથી બંધાયેલી જે ઉચ્ચભાવના ત્હેની સમીપ જવાનો પ્રયત્ન, હેતું અનુચરણ, એજ

સદાયરણુ, એટલે અર્થાત્ સદાયરણુનું જ્ઞાન પણ—શું સત્ તે વાતનું જ્ઞાન પણ—સદજ ઉપલબ્ધિથી જ થાયછે. આમ સદાયરણુનું મૂળ (Intuition) સદજઉપલબ્ધિમાં છે. પછી સદજ ઉપલબ્ધિથી જણાયલાં સદાયરણુ તત્ત્વોનું સ્વાભાવિક અથવા પ્રાસંગિક પરિણામ જનમંડળનાદિતમાં, ધણામાં ધણા મનુષ્યના ધણામાં ધણા દિતમાં, થાય; એટલે સદજઉપલબ્ધિથી જણાયલી સત્કૃતિ અને જનમંડળનું દિત સાધનારી કૃતિ એ જે ગળતી આવે, અભિન્ન થાય; તોપણ તેટલા માટે તે સત્કૃતિનું મૂળ જનમંડળના દિતના જ્ઞાનમાં નહિ, મનુષ્યને જે સત્કૃતિનો પ્રાથમિક ભૌંધ થાયછે તે જનદિતનું જ્ઞાન થયા વિના જ થાયછે, એ સત્કૃતિના જ્ઞાનનું મૂળ તો સદજ ઉપલબ્ધિમાં જ ઊંડું રહેતું જણાશે. પરંતુ આ સદજઉપલબ્ધિ તે સદાયરણુની આલક શક્તિ નથી જનતી; મનુષ્ય સત્કૃતિ કરેછે તે આ સદજ ઉપલબ્ધિથી ધક્કેલાઈને તો નહિ; સદાયરણુતરફ મનુષ્યની પ્રવૃત્તિનું કારણ, મનુષ્યને પ્રવૃત્ત કરનારીશક્તિ સદજઉપલબ્ધિમાં સમાઈ નથી સદજઉપલબ્ધિનો બાહ્યરતો એ તત્ત્વોના જ્ઞાન સૂત્રી આવીને અટકેછે. એ આલકશક્તિ સદજઉપલબ્ધિની ખ્હાર, સદજઉપલબ્ધિથી ભિન્ન કોઈક પદાર્થમાં, જેવી પડશે, પરંતુ એટલું ખરૂં કે સદજ ઉપલબ્ધિ તે એ આલક પદાર્થ અને સદાયરણુ એ બેને જે-ડનારો મુનર્ણનો અંકોડો છે. સદજઉપલબ્ધિથી જણાયલી ઉચ્ચ ભાવના ઉપર, એ દિવ્યદર્શનથી જ, એ બાવનાના સૌન્દર્યથી જ, એક પ્રકારનો વિ-રમય આનંદ ઉત્પન્ન થઈ પ્રેમ ઉત્પન્ન થશે અને તેથીજ કરીને, તે પ્રેમદ્વારા, એ ઉચ્ચભાવનાની પેલી પાર દિવ્ય અધિષ્ઠાનભૂત પરમ પુરુષનું જ્ઞાન થઈ તે પરમ પુરુષ ઉપર શ્રદ્ધા પ્રેમ—દંકમાં કહિયે તો **મક્તિ**—ઉદ્ભવ પામશે, આ **મક્તિ** તેજ ખરીશક્તિ જનશે. સદાયરણુનાં તત્ત્વોનું ગમે તેટલું દિવ્યદર્શન થાય, જ્ઞાન થાય, તોપણ એ તત્ત્વોનો કૃતિમાં અનુભવ કરાવનાર શક્તિ તો **મક્તિ**માં જ રહેલી છે. આ રીતે આલક શક્તિ, **મક્તિ**, અને સદાયરણુ એ બેને જે-ડનાર અંકોડો સદજ ઉપલબ્ધિ બને છે. અને આમ **મક્તિ** વિના સદાયરણુ, નીતિ, અસંભવનિય બનેછે. આ ત્હારે **મક્તિ** અને નીતિના સંબન્ધ આમ જૂદા દૃષ્ટિબિન્દુથી જોયો.

આમ આપણે **મક્તિ** અને નીતિનું સંકીર્ણસ્વરૂપ જોયું. એથી જણાયછે કે **મક્તિ** તે નીતિનું ખરૂં આલકતત્ત્વ છે; **મક્તિ** તે આત્મા છે; અને

નીતિ તે શરીર છે નીતિની આલકશક્તિ કેમ? લોકભય, કીર્તિભોજ, નીચો સ્વા-
 ર્થ, વગેરે શક્તિ તે પણ ખરી આલકશક્તિ નથી. ખરી નીતિની આલક
 શક્તિ નથી. કોઈ માણસ, લોકો નિંદા કરશે, વાતો કરશે, લોકોમાં ફળે
 તી થશે—એ બહીકથી સદાચારનું કામ કરે, તો તે ખરો સદાચાર નહિં.
 લોકો મ્હારું સાઈ જોતશે. એમ લોકમાં કીર્તિના લોભથી, અથવા રાજ્યા-
 ધિકારીયોમાં મ્હારું સાઈ જોતાશે અને મ્હને ઊંચી પદવી મળશે, માન
 મળશે, સ્તુતિ મળશે, રાજસભામાં નીમાધશ,—હેવી રાજકીર્તિઓના
 લોભથી કોઈ ગરીબને દાન કરે, રોગીને માટે ઔષધાલય કરીને ઔષધ
 આપવાની સત્કૃતિ કરે વગેરે સદાચરણ જેવી કૃતિ કરે તો તે ખરો
 સદાચાર નહિં. હાવાં હાવાં અધમ આલક તત્ત્વોથી પ્રેરિત થયેલી કૃતિ
 તે સદાચાર નહિં પણ સદાચારનું રૂપ ધારણ કરનાર હલકો સ્વાર્થ. ઇશ્વર
 સમ્મત કરશે માટે સદાચાર કરવો એમ ઇશ્વરના ભયથી કરેલો સદાચાર
 પણ ખરો સદાચાર નથી. માટે ઇશ્વરભય તે પણ ખરી આલકશક્તિ—સદા-
 ચારને સંબંધે—નથી. ઇશ્વર ઉપર પ્રેમ એ ખરી આલકશક્તિ છે. પ્રેમ
 તે તે વખતે સદાચારના મૂર્તરૂપમાં દીપ્તિમય થઈ પ્રગટ થાય છે. એ
 ઉપર કહી જ ગયા છિયે. એ પ્રેમના પ્રકાશનો એક બીજી પ્રજ્વાલીમાં પ્ર-
 વાહ થાય છે; સત્કાર્ય એ વસ્તુ ઉપર જે પ્રેમ—એ અનેકવાર અદ્ભુત
 આલકશક્તિ બને છે. સત્ય જોલવામાં જ, ઉપકાર કરવામાં જ, ન્યાય, પ્રે-
 મ, દયા, ક્ષમા, શાન્તિ વગેરે ગુણોને કૃતિમાં દર્શાવવામાં જ એક જાત્ય-
 નો દિવ્ય સંતોષ રહ્યો છે તેથી તે સત્કૃતિ ઉપર જ પ્રેમ થવાથી સત્કૃતિ
 થાય છે. હેનાં અનેક ઉદાહરણો જીવનમાં જડશે. આ કરતાં પણ નિર્મળ
 મૂળાકરણ સદાચારનું વખતે મળે છે. એ મૂળ વધારે ઊંડો શોધ કરતા
 જડે છે. સુન્દર કુલ સ્થિત કરે છે, સુગંધ વેરે છે;—શા માટે ? માત્ર એ
 હેને ગમે છે, હેનું તત્ત્વજ સ્થિત અને સુમંધ છે માટે. તેમજ ખરો સત્પુ-
 રુષ સદાચાર કરે છે તે પણ હેનો સ્ખાવ હેનું આત્મગતત્ત્વ જ એ રીતિ-
 નું છે માટે. ‘અહિં સત્કૃતિ ઉપર પ્રેમ’ એ અંશ પણ લુપ્ત થઈ જાય છે.
 અહિં એક દિવ્ય સ્વરૂપ, દિવ્યસ્વભાવ, એજ આલકશક્તિ થઈ જાય છે.
 એ દિવ્યસ્વરૂપ આત્મામાં ક્યાંથી આવે ? ઇશ્વર ઉપર ‘મક્તિ’ માંથી,
 પ્રેમ માંથીજ. અહિં આમ મક્તિ અને નીતિનું મૂલસંબંધપણ આવે છે.

આગ મક્તિ તે નીતિનું આત્મતત્ત્વ છે; નીતિને જીવનનું તેજ આપનાર આત્મા છે. આત્માથી વિમુક્ત દેહ તે નિસ્તેજ, જ્ઞાનદીપ્તિહીન, શબ્દ જળે છે, તેગજ મક્તિના તત્ત્વથી અનુપ્રાણિત ન થયેલી નીતિ પણ દીપ્તિહીન, સૌન્દર્યહીન હોય છે. પ્રેમ તે સુંદર છે; પરંતુ એ સૌન્દર્ય દૃશ્ય કંદારે થાય છે ? પ્રેમ પૂર્ણવદનમાં પ્રેમ ઉભરાય છે ત્યારે. એથી પણ નિશેષ, પ્રેમ જ્યારે સદાચારમાં—અને સદાચારના અર્થમાં પ્રેમયુક્ત વચન વર્તનકૃતિ પણ આવી ગયાં;—હવે સદાચારમાં મૂર્તરૂપે દેખા દે છે ત્યારે પ્રેમનું સૌન્દર્ય પૂર્ણદીપ્તિમાં શોભે છે. ઇશ્વરપ્રતિ પ્રેમ તે પણ આગ સદાચારમાં મૂર્તરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે એ દિવ્ય પ્રેમ દિવ્ય સૌન્દર્યથી પ્રકાસે છે. આગ, મક્તિ ઉભરાઈને નીતિમાં મૂર્તરૂપે પામે છે એટલુંજ નહિ; પણ નીતિનું જીવાનુભૂત તત્ત્વ—નીતિના આત્મા, અને નીતિને દિવ્ય સૌન્દર્યની દીપ્તિ આપનારું તત્ત્વ મક્તિ છે.

આગ જ્યારે મક્તિ તે નીતિના આત્મા છે, ત્યારે અર્ધજાત જ મક્તિવિના નીતિ અશક્યજ ગણવી જોઈયે. કેટલાક નાસ્તિક જોવાજ પુરૂષો એમ કહે છે કે “હમે તો એક વિશાળ નિયમોનો સંગ્રહ—જડપદાર્થને તેગજ નીતિ પરત્વે હૃદયચેતનને નિયમિત કરનાર તત્ત્વોનો સંગ્રહ—એજ સર્વોપરિ વસ્તુ માનિયે છિયે, એટલે હમારે ખીજા કોઈ પરમપુરુષ ઇશ્વરની જરૂર નથી; હમારા એ નિયમો ઉપરના વિશ્વાસથી જ નીતિ પચાશે. પરંતુ નીતિનું ઉપર જતાવેલું સ્વરૂપ ખરું હોય, ઉપાસના અને પ્રાર્થના એ મક્તિનાં અંગ વિશેષે કરીને નીતિનાં સાધન અને આધારભૂત હોય તેમજ નીતિ તે પ્રેમના જ અવિભાવ હોય, તો આ નાસ્તિક વિશ્વાસ કૃથા અને આ નાસ્તિક નીતિ તે ખરી અભંશુર નીતિ નહિ. એજ પ્રમાણે નીતિનો મૂળતત્ત્વો—જેવાં કે સત્ય, ન્યાય, પ્રેમ દયા, ક્ષમા, શાન્તિ, વગેરે—ને જ આદર આપી, મક્તિ વસ્તુને ન ગાનનાર, નાસ્તિક, જનહિતવાદનાકત, વગેરેને વિશે પણ સમજવું. એ જોડાની નીતિ તે અભંશુર નીતિ તો નહિજ. જીવનપર્યંત સત્ય, ન્યાય,

વગેરે સારાં આચરણ પાળનાર હેવા અન્યત્ર વળતે ગણશે, પરંતુ હેમની ખરી કસોટી સેવાનો પ્રસન્ન આવ્યો હોય, અન્યત્રનાં પ્રલોભનની સંક્રામણમાં એ આવ્યા હોય, તે વખતે હેમની નીતિ અચૂર થવાનો અત્યંત ભય રહેવાનો. નીતિ એટલે માત્ર સારાં કૃત્ય કરવાં એટલું જ નહિ, પણ સાધ્યોની આગળ ટકવું, કામકોષાદિક વિકાર ઉત્પન્ન કરનારાં કરણો આવે છે વખતે રહેની રહાગા થઈ યુદ્ધ કરી વિજય મેળવવો, એ સર્વ પણ નીતિ માંજ સમાવિષ્ટ થાયછે; એ તો નીતિનું વિશેષ પ્રધાન અંગ છે. સારાં કામ કરવાં એમ પ્રવૃત્તિપર નીતિ કરતાં, નહારાં કર્મ ના કરવાં એમ નિવૃત્તિપર નીતિ ધણીવાર—જેમકે, સાધ્યો વગેરેનું પ્રાણલ્ય છૂતવાનું આવે ત્યારે વિશેષ મૂલ્યવાળી બનેછે. એ પ્રલોભનનો વિજય કરનારી નીતિ તો ભક્તિવિના ટકવાની નહિ જ. પ્રવૃત્તિપર નીતિના ધણી પ્રકાર વળતે જાણદર્શન ભક્તિવિના થતા જણાતા હશે; તો પણ તે, પણ ભક્તિના સિંચનવિના શુષ્ક જ સગજવા. પરંતુ પ્રલોભનની જાળમાંથી નિકળવામાટે નિવૃત્તિપર નીતિ તો ભક્તિ એ જ મોટી જાળની જાણ્ય છે, દૃઢ પાયો છે.

આપણે કહ્યા રહેવા અવશ્ય નીતિ વાળા પુરુષોની ઊંડી વૃત્તિ તથા શીશું તે જુણાશે કે એ લોકો પરમપુરુષ પરમેશ્વર અને રહેની ભક્તિ નથી સ્વીકારતા, તો પણ અંદર ખાનેથી તેઓ એક પ્રકારના બંધન છે. સત્ય, ન્યાય, પ્રેમ, કૃત્યાદિક નીતિનાં પરતરવોની ઊંચી ભાવનાને આદર આપીને જ એ લોકો નીતિ માન આચરણ કરે છે. એટલે અંશે એ ભાવનાના પૂજક એ લોકો છે. અને એ ઉચ્ચ ભાવના તે પરમ સત્ય દયા પ્રેમ વગેરેના અધિષ્ઠાન ભૂત પરમેશ્વરનું જાણી સ્વરૂપ જ છે. મહાત્મા ભાવના રૂપ ઈશ્વરનું ખીજું નામ એ લોકોની સદાચરણની ભાવના છે. એટલે દરજ્જે એ અવશ્ય તે બંધન જ છે. પરંતુ ગમે તેટલા ભાવના પૂજક એ અવશ્ય હોય, તો પણ એ હેમની નીતિને સ્થિરતા આપનાર તત્વ નથી હોતું. ગમે રહેવો દૃઢ મનુષ્ય હોય, પણ મનુષ્યની સ્વાભાવિક નિ-

ભંગતા બળવતી છે. જે વખતે જગત્ની સાલચોની મોહની મૂર્તિ
 દુર્વિપયોના વિપ્રલંબિગાન વડે ગતુખ્યને મૂઠ કરી નાંખે છે તે વખતે “એ
 માહની મૂર્તિના કપટપાશમાં પડી દુરાચાર કરું કે દૃઢ રહી એ પાશ તોડી
 નાંખું?” એ પ્રશ્નનો નિષેડો કરવા માટે **મક્તિ** ના દીપની એ હૃદયાન્ધ-
 કારમાં ખરેખરી જરૂર છે. એ વખતે પરગુણ નિધાન પુરુષોત્તમ પરમેશ્વ-
 રની **ઉપાસના** અને **પ્રાર્થના** કરીને સદાયરણ બળ મેળવવાની જરૂર
 પડે છે. એ વખતે સ્વાભાવિક રીતે ભર્મિ ઉડી પ્રાર્થના થાય છે—(અંક
 ૨૮ આગિવણી શ્લોક ૩) હેવે પ્રસંગે જણાય છે કે **નીતિ** માટે ગતુખ્યના
 આત્માનો **ખોરાક મક્તિ** છે; એ ખોરાકથી સમગ્ર થયેલો આત્મા
નીતિપથમાં દૃઢ અરણસિત પગે ચાલી શકશે. આ રીતિયે **મક્તિ** દ્વારા
 ઉપાસ્ય પ્રાર્થ્ય પરમ પુરુષ કનેથી મળતું સદાયરણ બળ તે પેલી એકલી
 ભાવનાથી નહિં મળે,—આત્મહીન, પરમાત્માના પુરુષત્વ રૂપી આત્મહીન,
 ભાવનાથી નહિં મળે. એ શુદ્ધ, તત્ત્વવિમુક્ત ભાવનાની પૂજા મને એટલી
 કરો. પરંતુ પરમ પુરુષ, ઉપાસ્ય, પ્રાર્થ્ય, પરમ પુરુષ, વિના સદાયરણ
 બળ ક્યાંથી મળે. એ ભાવનાનું એક અત્યંતસુંદર સ્વરૂપ **ગ્રીક તત્ત્વેત્ત**
પ્લેટોએ એક કલ્પિત—કથા (Myth) માં બતાવ્યું છે. હેમાં એક
 રથને બે અશ્વ જોડેલા બતાવ્યા છે, એક અશ્વ પાણીદાર અને ઉત્તમ
 માર્ગમાં પગ મૂકવાને તલપી રહેલો છે, અને બીજો પૃથ્વી તરફ નીચી
 ડોકે ધસડાય છે;—આ રથનો સારથિ—જ્ઞાન તે સારથિ—કાંઈક બાંધું
 ડોકું કરીને ક્ષણવાર બોમ મંડળનાં શિખરની પેલી પાર રહેલી પરિવ્ય
 બૂગિ બાણી નજર નાંખે છે, અને એ બૂગિમાં રહેલા નિરાકાર, અવર્ણ,
 અવ્યક્ત પરમપદાર્થની એક ઝાંખી લાઈ લે છે. ગતુખ્યના આત્માને આમ
 જે ઝાંખી થાય છે તેથી એ વાસ્તવિક તત્ત્વ ઉપર પ્રેમ પૂર્ણ એ ગતુખ્યનો
 આત્મા થાય છે, એ તત્ત્વનું દર્શન કરી એ તત્ત્વથીજ પોષણ અને
 આનંદ મેળવે છે. એમ **પ્લેટો** બતાવે છે. આ દિવ્યભાવનાનું દર્શન

અતિ સુંદર છે. પરંતુ, જે એ દિવ્યભાવના તે પરમપુરુષ રૂપે જ હોય તો તો કદાચ કાંઈક એ સ્વરૂપની સમીપ જનારી એ ભાવતા છે ખરી પરંતુ તદ્દન પરમપુરુષરૂપ એ નથી. તત્ત્વચિન્તાકની મર્યાદાથી મર્યાદિત થયેલી એ ભાવના મક્તિગમ્ય પરમપુરુષના અત્યંત યાદ્ય નહિં. તોપણ જરાક જ અંદરના સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ કરેછે, છેક અંતગંત પરમપુરુષનું દિવ્ય સ્વરૂપ નથી યતાવતી. અને તેથી જ કરીને એ ભાવનામાં પણ સદાયરણુ બળ પ્રેરનારું પુરુષત્વ ન હોવાને લીધે નીતિ-માર્ગમાં એકમુખ્યને અરબલિત લક્ષ જવાની શક્તિ નથી. આ ભાવના તે માત્ર સદાયરણુતરના જ્ઞાનમાં જ નિયંત્રિત થાય છે. પેલો સારથિ પર બૂ-ગિમાં જે દિવ્ય તત્ત્વની ઝાંખી કરે છે તે માત્ર સદાયરણુના પરતત્ત્વનું જ્ઞાન મેળવે છે એટલું જ. માત્ર સદાયરણુના જ્ઞાનથી જ કરીને સદાયરણુનું બળ મળતું નથી. (આ અમૂલ્ય તત્ત્વ 'સદાયરણુ બળ' વિશેના વિવેચનમાં આપણા એક પ્રવાહ. બન્ધુએ નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે એટલે તે સદૃશ્ય હોઈ જ ચાલીશું.)

અલગત એતો ખરું જ કે સદાયરણુ બળ માટે સદાયરણુ જ્ઞાન પ્ર-થમ જોઈએ જ. સદાયરણુ તે શું એ બળ્યા વિના સદાયરણુ સંભવે નહિ પરંતુ જ્ઞાન થયા પછી એ બળ અને બળ આપનારી મક્તિ પણ વિશેષ આવશ્યક છે. હજી જ્ઞાનવિના, -તત્ત્વચિન્તા જોવા જ્ઞાન વિના-સદાયરણુ કદી સંભવે; સદાયરણુ શું હોતી ખારીકીઓ બળ્યા વિના વિનમ્ર ભક્ત, સામાન્ય બુદ્ધિનો ભક્ત, સ્વભાવિક રીતે જ સદાયરણુમાં ચાલી સકે. પરંતુ સદાયરણુ બળ આપનારી મક્તિ વિના તો સદાયરણુ સંભવે જ નહિં માટે જ આપણી પ્રાર્થનામાં જોઈ સ્થળે કહ્યું છે કે:—

જ્ઞાન રૂપી હૃદે મક્તિ જલે સ્નાન

ઉત્તમ વિધાન હૃદ્દ્યુદ્ધિનું ॥

પેલોના ગત પ્રમાણે પેલી દિવ્યભાવનાની ઝાંખીથી એ આવીના

ઉપર એક ભવનો પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે. એ અંશ કદાપિ સદાચરણ બળ-
આપનારો છે એમ કોઈને લાગશે. પરંતુ જરાક વિચાર કરતાં જણાશે કે
પરમપુરુષત્વથી અસ્પૃષ્ટ એ ભાવના સેવાને લાંબી એ પ્રેમનો વિષય
પરમ બળ નિદાન પરમેશ્વર નથી જનતો, પરંતુ એ ભાવનાની આંખી જ જ-
ને છે; અર્થાત્ એ જ્ઞાનથી થયેલો પ્રેમ તે પાછો જ્ઞાનમાં જ વહે છે, એ
ભાવનાના દિવ્ય પડદાની—આછા ઝીણા, પણ પડદાની—પેલી પાર રહેલા પ-
રમપુરુષમાં નથી વહેતો. એ પ્રેમ તે જ્ઞાન ઉપર જ જે પ્રેમ થાય તહેવો
બુદ્ધિમૂલક પ્રેમ છે ભક્તિરસગય પ્રેમ નથી. અને ખરું બળ સદાચરણ
બળ—તે પરમેશ્વરના પુરુષત્વમાંથી જ ગળવાનું, કેમકે ઉપાર્ય અને પ્રા-
ર્થ્ય પરમપુરુષ જ થઈ શકશે, શુષ્ક અપુરુષ ભાવનાતર નહિં થઈ શકે.
ગાટે આ અભક્ત ભાવના ગમે એટલી સુંદર છે પરંતુ તે માત્ર સાધન-
ભૂત છે અને એકલી એ ભાવનામાં—પરમપુરુષત્વથી વિમુક્ત ભાવનામાં-
મનુષ્યને સદાચરણમાં અરબલિત રાખવાની શક્તિ નથી. એ શક્તિ, તે
મક્તિમાં અને મક્તિવિષયભૂત પરમપુરુષ ઈશ્વરમાં જ છે. ~~પરમ~~
કોઈ વિરક્ત મનુષ્ય અભક્ત છતાં નીતિગાન રહેલા હશે તો તેથી કાંઈ આ-
સિદ્ધાન્તને બાધ નહિં આવે. ખરી સંકડાગણના પ્રસંગ એ લોકોને નહિં
આવેલા તેથી એ ટકેલા. ગાટે કાંઈ એથી નીતિ તે સ્વયંસંવર્ણ છે એ-
મ નહિં થાય.

આમ અભક્ત પણ ઉચ્ચ ભાવનાના પૂજકને પણ નીતિની અભંગુ-
રતા અસાધ્ય છે તો પછી જીવાત્મા અને પરમાત્માને અભિન્ન—એક-મા-
વનાર અદ્વૈતવાદીને વિશે તો એ વિશેષ અસાધ્ય છે. પેલી ભાવનાના પૂ-
જકને તો પ્રેમનો વિષય ઠાંઈક છે—એ જ ઉચ્ચભાવના પ્રેમ વિષય છે;
પરમપુરુષના બાહ્યસ્વરૂપની અંદરનું પ્રથમ પટ પણ પ્રેમવિષય છે; પરંતુ
અદ્વૈતવાદીને તો પ્રેમવિષય જોવા જાય તો શૂન્ય છે; એટલે ભક્તિનું
પ્રયોજન હોતું નથી; ઉપાર્ય પ્રાર્થ્ય કોઈ પરમપુરુષ હોતું અપેક્ષિત નથી;
એટલે ભક્તિનું તત્ત્વ પણ એ મતમાં પ્રવેશ નથી પામતું, તેથી નીતિનું
નિદાન જ કષ્ટી બને છે. આથી અદ્વૈતમતને નીતિનું મૂલોગ્રહેણ કરનારો
કહીએ તો અયોગ્ય નહિં ગણાય. “વ્યવહારદશામાં જીવાત્માપરમાત્માની ભક્તિ

કરે ”—એમ જે બંધ બેસાડવાનાં હાંધાં અદ્વૈતી મારે છે તે હાંધાં જ છે. જે પરમાર્થ તે જ સત્ય છે તો પછી એ વ્યાવહારિક ભક્તિ અસત્ય જ અને તેથી પરમાર્થ જ્ઞાનવાળાને ભક્તિ અનિષ્ટ અને ભક્તિનું મૂળ, ભક્તિનો પાયો, હુપ્ત થાય એટલે ઉપરનું નીતિમંદિર પણ વિનાશ પામવાનું. તેથી અદ્વૈતમત તે નીતિનો શત્રુ છે એ ખેડી વાત નથી. અદ્વૈતમાર્ગનો પક્ષ પકડનાર ‘મુદર્શન’ માં પ્રાર્થનાની જરૂર નથી એમ બ્રહ્મવાદથી પણ ઉચ્ચ-સ્વરે ઘેણણા કરી છે તે એ મનના સ્વરૂપને અનુસરીને જ છે, પણ એથી નીતિના નિદાનનું નિકુંદન થાય છે એ એ લખનારના લક્ષમાં પણ આવ્યું જણાતું નથી; અથવા તો હેને તે ઈશ્વારગતિ હોય તો કાણ નહ્યે. અદ્વૈતમત તે નીતિતત્ત્વ સાથે એકવાક્યતા રાખી સકે એમ નથી એ વાત પ્રાર્થનામાળાના ભક્ત કવિના મનમાં દૃઢ બેઠી હતી એ નીચેની દિંડીથી સ્પષ્ટ જણાયે:—

અમિત બ્રહ્મવાદિ મત્ય માર્ગ છોડે,

ન્યાય નીતિયુક્ત ધર્મ સર્વ તોડે;

પરમશુદ્ધ ભક્તિ નિયમ ભંગ થાય,

અસહજ્ઞાન થકી પ્રભુ નહીં પમાય.

(દિંડી ૧૪ મી કહી ૨ જી).

ભક્તિ વિના નીતિ અશક્ય છે એ આપણે જોઈ ગયા. હવે નીતિ વિનાની ભક્તિનાં શાં પરિણામ થાય, નીતિ વિનાની ભક્તિ કહેવી થાય, તે જોઈએ. અહિં ફરી, યાદ આણવું જોઈએ કે ભક્તિ તે આ સ્થળે પણ વૈદિક ભક્તિના અર્થમાં જ સમજવાની છે,—શાથી કે સિદ્ધાન્તમાં લક્ષણ દર્શાવી ભક્તિમાં તો નીતિ અંતર્ગત જ છે.

વિના નીતિ ભક્તિ કરવાથી થાય ન શુદ્ધ પ્રયોગ ।

સદાચરણ વિના ભક્તિ વૃથા થાય ।

પૂર્ણ અંગવિના ભંગ ભક્તિ થાય ।

આમ કેમ કહ્યું છે ? શું ભક્તિ—ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખી પ્રેમ સહિત ઉપાસના અને સ્તુતિ અને પ્રાર્થના કરીશું તો બસ નથી ! હા-નો ઉત્તર પૂર્વે ભક્તિના નીતિ સાથેના કહેલા કાર્યકારણસંબંધમાં ગુપ્ત રીતે આવી જ ગયો છે. જે ભક્તિનું સ્વાભાવિક અને આવશ્યકતા પ-રિણામ નીતિ છે, જે પ્રાર્થનાની મ્હોટામાં મ્હોટી આવશ્યકતા અને અભ્ય પ્રયોજન સદાચરણ બલ મેળવવામાં છે, તો અર્થાત્ જ નીતિ વિના-ભક્તિનું અસ્તિત્વ સંભવે જ નહિ, અપૂર્ણતા તો આવે જ. પ્રેમ વિશે વિવેચન કરતી વખતે ભાવપર્યવસાયી પ્રેમ અને કૃતિપર્યવસાયી પ્રેમનો સંબંધ જણાવ્યો જ છે. તે જ સંબંધ ભક્તિ અને સદાચાર (નીતિ) નો છે, ભક્તિ અને ભાવપર્યવસાયી પ્રેમ તે એક ખીજના પર્યાયરૂપ છે, તેમ જ નીતિ અને કૃતિપર્યવસાયી પ્રેમ તે પણ એક ખીજના પર્યાયરૂપ છે.

‘ નીતિ વિના ભક્તિ નિષ્ફળ છે ’—આ આપણા બ્રાહ્મગતનું વિશેષા-ધામક સ્વરૂપ છે, ખીજા ધર્મગતો કરતાં વિશિષ્ટતા આણનારે ખાસ સ્વરૂપ છે. કેમકે પૂર્વે આપણે આર્યધર્મ ગમે તેટલો વિશુદ્ધ હતો, પરંતુ હાલનો કહેવાતો હિન્દુ ધર્મ તો હેવી અધમ દશા પામ્યો છે કે નીતિહીન ભક્તિ નો મહિમા વધી વધીને છેક એમ થયું છે કે પાપ કરી કરીને ભક્તિયા એ પાપ ધ્રુવે તોપણ ચાલે. નિરંતર પાપ કરીને નિરંતર ધોવાનો સહેલો ઉપાય હાલના અધમ હિન્દુ ધર્મમાં સોંધો વેચાતો થઈ ગયો છે. પ્રાર્થનાસમાજના ઉપર કટાક્ષ રાખીને સુદર્શને “પ્રાર્થના” ના વિષયમાં જે આરોપ મૂક્યો છે કે આપણે આઠે દહાડે પાપ ધોવાને એકઠા થઈ પ્રાર્થના કરીએ છીએ તે આપણાં નીતિયુક્ત ભક્તિ તે જ ધર્મ એમ ગણનાર બ્રાહ્મગતને ખરું જોતાં લાગૂ નથી પડતો એટલું જ નહિ, પણ એ ગતની વિરુદ્ધ જ છે; અને લાગૂ પડે છે તો હાલના અધમ હિન્દુ ધર્મને વિશેષરૂપે લાગૂ પડે છે.

નીતિ તે આપણા બ્રાહ્મ ધર્મને નિવૃત્તિપર ધર્મની કાટિંગાંથી કાઢીને અશ્રિષ્ટ ધર્મ બનાવે છે. આપણા દેશનો આલો તો હિન્દુ ધર્મ કેવળ

ભક્તિને જ એક ગણાવતે બીધે નિવૃત્તિપર, નિવેદન થઇ ગયો છે. તે દશા-
 થી જ્યારે માટે નીતિ (સદાચાર) નો અંશ ફાળવ કરવાની જરૂર છે
 નીતિ-સદાચાર—એ શબ્દનો અર્થ વ્યાપક અર્થ લઇ શકાય છે. સત્ય-
 ત્વ—જીવનમાં નિશ્ચય અને દૃઢતાથી પ્રવૃત્તિ કરવાનાં સર્વ કૃત્ય—ના સંમે-
 લ એ શબ્દોમાં કરવાનો છે. કેમકે નહિ તો (Action) કૃતિદીન નિવૃ-
 ત્તિ ભક્તિ જ રહેશે અને તેથી કૃતિ તરફનો ઉત્સાહ હુમ્મત થશે. નીતિ
 પ્રાપ્તિ—પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ જ હેતુ છે. હેથી નીતિદીન ભક્તિનું પરિણામ
 એક છેડે નિવેદન-વૈરાગ્ય—માં અને બીજે છેડે તત્ત્વદીન ઉપચારમાં, જીવનમાં
 અનાચારનો અનાદર કરી બાલ્ય પૂજાપચારમાં આવશે. આ રીતે નીતિ
 એટલે જીવનમાં સત્કૃતિ જીવનમાં ધર્મ, તે જીવન અને ઉત્સાહયુક્ત કૃતિનો
 ત્યાગ કરીને માત્ર ભક્તિ—ઉપાસના સ્તવન ઇત્યાદિક—માં જ નિમગ્ન
 થઇ નીતિ જીવનના વ્યવહારનો અનાદર થઈ વિરમિત ઉત્પન્ન થવાની.
 જીવન નીતિ દુઃખ, સંકટ, પ્રતોષન સમયે કબચતઃપાશ, વગેરે આવે
 તે પાતળ વિનય મેળવવામાટે નીતિનું શબ્દ જોઈશે; અને એ સંકટ વ-
 ગેરે પ્રસંગોથી કંટાળીને વિરમિત પામીને માત્ર ભક્તિ જ કરશે, જગત્થી
 દૂર રહીને ભજનમાં જ રત થઈશે, તે Action, કૃતિ, જીવનમાં ધર્મ
 કૃતિનો અનાદર થવાનો અને અનિષ્ટ વૈરાગ્ય (Asceticism) માં
 પરિણામ થવાનો. અથવા તે જીવનમાં રહીને ભક્તિ-ભક્તિના આચાર—
 કર્યા ઉપર જ લક્ષ રોકી રાખ્યું તો નીતિનો અનાદર થઇ, ગમે તે પાપ
 કરો, અનાચાર, દુરાચાર કરો, તે વાતનું કાંઈ નહિ પણ ભજન કર્યા કરો,
 પૂજના બાલ્યના આડંબરોપચાર કર્યા કરો એમ થવાનું. આ બંને પરિણા-
 મની—વૈરાગ્યની અને નીતિદીન પૂજાપચારની—સાક્ષી આપણા આર્ય ધર્મનો
 આજસુધીનો ઇતિહાસ સળંગ રીતે પૂરે છે. ગમે તે પાપ કરો પણ મૂર્તિ
 પૂજે, દાહણ જગાડો, વ્રત કરો, માત્રતા માનો, એટલે થયું. હાલના
 કેટલાક આચાર્યના સંપ્રદાયની હાલની સ્થિતિ એથી પણ વિશેષ સ્પષ્ટતાથી
 આ પરિણામની સાક્ષી પૂરે છે; એટલે સુધી કે નીતિથી સ્વતંત્ર ભક્તિ
 હોય એમ મનાય છે એટલું જ નહિ પણ નીતિની સાથે વિશેષ રાખ-
 નારાં તત્ત્વ તે ભક્તિનો-ધર્મનો—જ ભાગ ગણાયો છે.

પરંતુ આપણા બ્રાહ્મભક્તમાં તો નીતિનું તત્ત્વ મુખ્ય છે. 'સદાચરણ
 હમત્વ પ્રમુ તારી ભક્તિ' એ વચનનો હેતુ એ જ છે. પરંતુ તેટલા માટે
 ભક્તિને હંક નીચે નાખી દીધી નથી. ખરૂં જોતાં નીતિ અને ભક્તિ
 એ બંને સમપ્રાધાન્ય છે. એ બે ગણીને આવંત આત્મનિષ્ઠતા (over
 spirituality) અને ધર્મહીન વ્યવહારનિષ્ઠતા (unreligious
 worldliness) એ બેની વચ્ચે સમતોલ સ્થિતિ રાખે છે. નીતિ એટલે જી-
 વનમાં કર્તવ્ય અને કાર્યની સોતસાદ કૃતિપરાયણતા તે અત્યંત આત્મનિષ્ઠ-
 તાને નિયમન કરનારૂં જળ થાય છે; અને ભક્તિ તે ધર્મહીન વ્યવહાર-
 નિષ્ઠતાને નિયમન કરનારૂં જળ થાય છે. માટે બંનેની જરૂર સરખી છે. પ
 રમખાનુ બામુ કેશવચંદ્ર સેને, પોતાના જીવનના પાછલા ભાગમાં અત્યંત
 આત્મનિષ્ઠતામાં ડૂબી જવાને લીધે પોતાના મહાન્ કાર્યમાં સફળતા નો મેળ
 વી. એ ખરૂં છે કે હાલના સમયમાં—આપણા બ્રાહ્મ મંડળમાં પણ આત્મનિ-
 ષ્ઠતાની ધણીજ ખોટી છે અને જરૂર છે. આપણામાં આત્મનિષ્ઠતાની અમત
 નદી નિરંતર ગાન કરતી વહેતી નથી; અને એ વહેશે તો જ હેના પ્રસાદની મુળ
 થીજ આપણા વ્યક્ત અને સામાજિક જીવનમાં સોતસાદ કર્તવ્યની જરૂર પડે
 ચાલશે પરંતુ તેમ, ખીજ તરફ જોતાં કેવળ પ્રાર્થના કરીને બેસી રહેવું, પ્રાર્થના
 કર્યા કરવી, એ પણ કાંઈ ભક્તિ નથી. કૃતિ-કર્તવ્યકૃતિ-સદાચાર એ અંશ
 હમેશા તો જ ભક્તિ સંપૂર્ણ થાય. એ ખરૂં છે કે સદાચાર—જળને માટે
 પ્રાર્થનાની જરૂર છે; ધિયો યાં નઃપ્રત્યોદયાત્ એ ગાયત્રી મંત્રની પ્રાર્થના
 માં સન્મતિ—સદાચરણે ચાલવાની સન્મતિનું જળ—માગવાને લીધે જ એ
 પ્રાર્થના ઉત્તમ ગણાયે છિયે; પ્રાર્થના તે આપણા આત્માનો સદાચરણપ-
 થમાં ચાલવા માટે ખોરાક છે. પરંતુ કમ કર્યા વિના એકલો ખોરાક આપા
 કર્યાની અજીણ થાય છે, તેમ જ આ પ્રાર્થનાની વાતમાં પણ સંગઙ્ગ; એક-
 લી પ્રાર્થના કર્ય કર્ય કર્યાની (Spiritual madness) આધ્યાત્મિક મત્ત-
 તા—માંડાઈ—રૂપી અજીણ થવાનું. આ પ્રકારના અજીણનું સખળ ઉદાહ-
 રણ બામુ કેશવચંદ્ર સેનના પાછલા ભાગના જીવનમાં મળે છે. કેવળ પ્રા-
 ર્થનામાં નિમગ્ન થઈને અને આધ્યાત્મિક માંડાઈથી એ વિશ્વકર્મા મહા-
 પ્રુષ્ઠ વિષય મયો હતો. માટે કેવળ પ્રાર્થના તે અપૂર્ણ ભક્તિ છે. મા

તે અન્યથા ! કર્તવ્ય કરે; પ્રાર્થનાનો ખોરાક ખાતા જાએ જણ ક-
તે જમની મહેનત કરી આત્માની નાડીમાં દિવ્ય રક્ત જોરથી પ્રવાહિત કરે.

પરંતુ એટલું પણ જોવાનું છે કે કેવળ કૃતિ-કેવળ નીતિ-પદ્ધિ
તૃપ્તિ આત્માને—ચિન્તનપર આત્માને—તૃપ્તિ નથી થતી. ‘કર્તવ્ય કર્મ’
એ જ્ઞાનથી જે સંતોષ થાય છે તે પછી પણ એક પ્રકારની આધ્યાત્મિક
તૃપ્તિ હાથમું રહે છે અને એ તૃપ્તિ માત્ર ભક્તિથી જ શાન્ત થાય એમ છે.
માટે ભક્તિ થાય તો જ નીતિ પછીની તૃપ્તિ હોય. એટલે ભક્તિ તે નીતિ
માં પૂર્ત થયા વિના સંતોષ નથી પામતી, અને નીતિ તે ભક્તિજનના
પાન વિના સંતોષ નથી પામતી. આમ ભક્તિ અને નીતિ એક બીજા સાથે
ગૂંથાએલાં છે. ભક્તિ અને નીતિ તે એક પત્રનાં બે પૃષ્ઠ, એક પાનાનાં
બે પૃષ્ઠ, છે. એક બીજાથી જુદાં હોયી સકાય—વિવેચન માટે—પૃથક્કરણ
ની સકાય, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે વિભક્ત કરી સકાય નહિ. માટે

“ કદિ કરવો ન વિયોગ ”

“ પૃથક એક એકથી નહીં કરાય.”

એટો એક પાનામાં બે પૃષ્ઠની પેઠે સંકીર્ણ છે; સંકીર્ણ શું એકરૂપ
જ છે. એક પૃષ્ઠનું પાનું કદી સાંભળ્યું છે? સ્વરૂપનિરીક્ષામાટે એક પૃષ્ઠ
અને બીજું પૃષ્ઠ એમ જોવાય; પરંતુ બંને પૃષ્ઠ મળીને સંયુક્ત—એક-
સ્વરૂપ તો પાનાનું એક જ. તેમ જ એકલી નીતિ તે ધર્મ અથવા એકલી
ભક્તિ તે ધર્મ એમ હોયી સકાય જ નહિ. ભક્તિ (પ્રેમ) અને નીતિ
એ બે પૃષ્ઠથી બનેલું પાનું તે ધર્મ છે. માટે જ કહ્યું છે કે:—

“ નીતિયુક્ત ભક્તિ, માનું મુખ્ય ધર્મ ”

“ નીતિયુક્ત પરાભક્તિ એજ ધર્મ ”

તમમશ્રદ્ધોપાસનાસ્તુતિપ્રાર્થના જેને આપણે અહિં લૌકિક રૂતિ
મીક કહી છે—તે તથા સદાચાર इति ભક્તિ; અને ભક્તિરેવ ધર્મ:

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ ૪૦ મે લીટી સાતમીમાં 'પ્રાર્થના થાય છે કે'—જો પછી
એનો સ્થાન ઉમેરવો.

અલ્પ પ્રાણી અમે સર્વથા.નિર્વલ,
યત્ન સર્વે અમારા જશે નિષ્ફલ;
માત્ર દેવપ્રસાદે અમે જીતિ યે,
ભક્તિ સેવા કરી ચાલિયે નીતિયે.
